

**OSMANLI HUKUKUNDA KÖLELİĞİN SONA ERMESİ
İLE İLGİLİ DÜZENLEMELER ve TANZİMAT
FERMANI'NIN İLANINDAN SONRA
KÖLELİK MÜESSESESİ**

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde kölelerin hukuki statüsü tamamen İslam Hukuku hükümlerince düzenlenmiştir. Köleler bir çok hukuk branşında önemli kısıtlamalara tabi tutulmuşlardır. Tanzimat döneminde yabancı devletlerin de baskısıyla köle ticaretini yasaklayan hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Ancak Osmanlı toplumunda kök salan bu kurum İmparatorluğun sonuna kadar varlığını korumuştur.

ANAHTAR KELİMELER

Kölelik, Köle Ticareti, Tanzimat Fermanı, İslam Hukuku, Hukuki Kısıtlamalar

ABSTRACT

In Ottoman Empire legal statue of slaves are dependent on Islamic Law principles. Slaves had to suffer very significant limitations. In Tanzimat period because of strong pressures of foreign powers (especially England) Ottoman State had to make some regulations which forbidden slave trading. But this foundation had very strong seeds in Ottoman society and it was thought that slavery was completely an Islamic foundation. So slavery preserved its presence at the end of the Empire. Unfortunately the Ottoman slaves could never gain their freedom.

KEY WORDS

Slavery, Slave Trading, Tanzimat Charter, Islamic Law, Legal Limitations

* Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

I. GİRİŞ

Köle, hukuki, iktisadi ve sosyal bakımdan hür insanlardan farklı ve aşağı statüde bulunan kimse demektir¹.

İnsanoğlunun tarihi kadar eski olan kölelik müessesesine ilk çağlardan başlayarak bir çok uygarlıkta rastlamak mümkündür. Sümerler, Akadlar, Eski Mısır, Hitit, Fenike, Babil, Hint uygarlıklarında kölelik müessesesi varolmuştur. Eski Yunan ve Roma'da da kölelik yerleşik bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Kölelik kurumunun ortaya çıktığı uygarlıklarda kölelerin hukuki statüleri hemen hemen aynıdır. Köleler haklara ve borçlara ehil değillerdir ve bu nedenle hukuk sistemi içinde kişi olarak kabul edilmemişlerdir. Köleler hakkın sahibi değil konusu olmuşlardır. Mal olarak kabul edildikleri için açık pazarlarda alınıp satılmışlar, trampa edilmişler, herhangi bir mal gibi mirasa konu olmuşlar, rehin verilebilmişlerdir. Kölelerin miras hakkı olmadığı gibi, hürlerle evlenmeleri de yasaklanmıştır. Köle ile efendi arasındaki ilişki tamamen hakimiyet esasına dayanmış, köle efendisine mutlak itaate mecbur tutulmuştur. Ayrıca efendinin köleyi sınırsız olarak terbiye etme ve cezalandırma hakkı da vardır. Köleler genellikle tarım ve ev işlerinde kullanılmışlardır².

Eski uygarlıklarda köleliğin çok çeşitli kaynakları mevcuttur. Örneğin Roma'da köleliğin başta gelen sebepleri savaş esirliği, köleden dünyaya gelme ve köle ticareti olmakla birlikte bunlardan başka da kölelik sebepleri de vardır. Ağır suç işleyen Roma vatandaşları ceza olarak köleliğe mahkum edilebildikleri gibi korsanlarca kaçırılan kişilerin köle olarak satılması, borcunu ödeyemeyen kimsenin alacaklısının kölesi sayılması, fakir kişilerin çocuklarının köle olarak satılmaları, terk edilmiş çocukların kendilerini büyütenlerin kölesi yapılmaları gibi çok çeşitli yollarla bu kurumun beslendiği görülmektedir³.

Genellikle eski hukuk sistemlerinde azad kurumuna da yer verilmiştir. Kölelerin azadı efendisinin izni ile veya belli bir süre dolduktan sonra gerçekleşmiştir. Eski Yunan ve Roma'da ise azad kurumunu çok daha geliştiril-

¹ HAMİDULLAH Muhammed/AYDIN M. Akif; "Köle" TDVİA Örnek Fasikül, İstanbul 1986, s. 126.

² BOZKURT Gülnihal, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik, Ankara 1980 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 10; ENGİN Nihat, Osmanlı Devletinde Kölelik, İstanbul 1998, s. 8-13. Bazı hukuk sistemleri kölelere birtakım haklar tanımıştır. Örneğin Hititlerde köleler mülk edinebilir, özgür kişilerle evlenebilir, bazı durumlarda mahkemeye başvurabilirdi. Asur hukukunda da köle aileleri parçalanamaz, ancak birlikte satılırlardı.

³ SCHWARZ Andreas B., Roma Hukuku Dersleri, c. I, (Çeviren: RADO Türkan), İstanbul 1965, s. 223-224.

miştir⁴. Azad edilen köleler hürriyetlerine kavuşmakla birlikte, gerek kamu hukuku, gerekse özel hukuk bakımından hür doğanlarla eşit sayılmamışlar, alt tabakaya mensup kabul edilmişler ve bazı haklardan yoksun kalmışlardır⁵.

Eski Türk devletlerinde de (Hunlar, Göktürler, Uygurlar) kölelik müessesesi mevcuttur. Savaşlarda esir edilen yabancı milletlere mensup şahıslar köleleştirilmişler, bunların çocuk ve torunları da köle kabul edilmiştir. Bu kölelerden tarlada çalışmak ve çobanlık etmek gibi hizmetler beklenmiştir⁶.

Tek tanrılı dinlerden Yahudilikte de kölelik müessesesi kabul edilmiştir. Tevrat'ta kölelikle ilgili bazı bölümler vardır. Bu bölümlerden kölelerin Yahudi köleler ve yabancı köleler olmak üzere ikiye ayrıldığı anlaşılmaktadır. Yabancı kölelerin kaynağı genellikle savaş esirliğidir. Yahudi köleler ise borç ve fakirlik sebebiyle kendilerini satan insanlar ya da aileleri tarafından satılan çocuklardır. Bir Yahudi kölenin altı yıl hizmetten sonra yedinci yılda serbest bırakılması gerekir. Ancak yabancı kölelerin azadından bahsedilmez⁷. İncil'de de kölelerin azad edilmesinden bahsedilmektedir. Saint Thomas Aquino'ya göre kölelik Hz. Adem'in cennette iken yasak meyveyi yemekle işlediği ilk günahın kaçınılmaz sonucudur⁸.

İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemlerde Arap yarımadasında köleliğin yerleşik bir kurum olarak varolduğu bilinmektedir. Cahiliye çağında köleliğin en büyük kaynağı savaşlardır. Bunun dışında kaçırılarak köleleştirme, borcunu ödemeyen borçlunun köle olarak satılması, babanın çocuklarını satması, bir şahsın belli bir para karşılığında kendini köle olarak satması da müesseseyi besleyen kaynaklar olmuştur. Ayrıca adam öldürme, hırsızlık, zina gibi suçları işleyenler mağdurun veya ailesinin kölesi sayılmışlardır. Mal olarak kabul edilen köleler alınıp, satılmış, miras yoluyla mirasçılara intikal etmiş, hediye ve

⁴ Roma hukukunda kölelerin belli başlı azad edilme şekilleri şunlardı: Pretorun önünde farazî bir hürriyet davasıyla azad etme, her beş yılda yapılan nüfus sayımlarında kölenin efendinin izni ile vatandaş listesine kayıd edilmesi, efendinin ölüme bağlı olarak yaptığı vasiyetname ile kölesini azad etmesi, şahitler huzurunda azad etme, efendinin kölesini sofrasına alması ile azad, rahipler huzurunda yapılan beyan ile azad. SCHWARZ, c. I, s. 212-213.

⁵ BOZKURT, Kölelik, s. 11; ENGİN, s. 17.

⁶ ARSAL Sadri Maksudî, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 213, 287; ENGİN, s. 19-20.

⁷ AYDIN M. Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 1999, s. 241; ENGİN, s. 18-19.

⁸ AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 241. Hıristiyanlık kölelik müessesesine karşı bir itirazda bulunmadığı gibi, şiddetini hafifletecek bir kural da getirmemiştir. Üstelik erkek ve kadın bütün kölelerin sahiplerine mutlak itaatini emretmiştir. PAKALIN Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, İstanbul 1993, s. 301.

mehir olarak verilmişlerdir⁹. Araplar arasında köle ticareti de son derece yaygındır ve kölelerin çoğunluğunu bu yoldan getirilen Afrikalı siyahlar teşkil etmiştir.

Amerika'nın keşfi ile kölelik yeni bir boyut kazanmıştır. Afrikalı zenciler Amerika'ya köle olarak satılmışlar. XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla kadar Afrika'dan Amerika'ya 32 milyondan fazla zenci köle olarak getirilmiştir. Kölelik müessesenin kaldırılması uzun mücadeleler sonunda gerçekleştirilebilmiştir. Fransız İhtilâli'nin etkisiyle ilk olarak 1794'de Fransa'da köle ticareti yasaklanmış, ardından 1807'de İngiltere İmparatorluğa bağlı her yerde köle ticaretini yasaklamıştır¹⁰. 1833'de İngiltere, yönetimi altındaki bütün ülkelerde kölelerin azad edilmesini kararlaştırmış, bunu 1848'de Fransa, 1858'de Portekiz ve 1863'de Hollanda takip etmiştir¹¹. A.B.D.'nde ise Kuzey-Güney savaşından sonra 1865'de kölelik kaldırılmıştır.

Uluslararası platformda konu 1890 yılında Brüksel Konferansında ele alınarak Afrika'dan yapılmakta olan köle ticaretinin sona erdirilmesi için ciddi tedbirler benimsenmiş, ardından 1919 tarihli Saint-Germain Antlaşmasıyla uluslararası ve kıtalararası köle ticareti gözetim altına alınmıştır¹². 1926 yılında Milletler Cemiyeti köleliğin kısa süre içinde kaldırılmasını tavsiye etmiş, nihayet 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi ile kölelik ve köle ticareti yasaklanmıştır. Beyannâmenin 4. maddesine göre "Kimse kölelik ya da kulluk altında tutulamaz; kölelik ve köle ticareti her türüyle yasaktır".

II. İSLAM HUKUKUNDA KÖLELİK MÜESSESESİ

Osmanlı Devleti'nde kölelik kurumu İslam hukuku kurallarına tabi olmuş, kölelerin hukuki statüsü şer'i hukuk tarafından düzenlenmiştir. Bu nedenle İslam hukukunun konuya yaklaşımı büyük önem arz etmektedir.

İslamiyet ortaya çıktığında köleliği gerek Arap toplumunda gerekse diğer komşu toplumlarda yerleşik bir kurum olarak bulmuş ve müesseseyi kabul etmiştir. İslâmiyet'in kölelik müessesesini kabul etmesi eşitlik ideali ile çelişir görünmektedir. Bununla beraber İslâmiyet'in köleliğe karşı tavrını iki özelliğin belirlediği söylenebilir: Bunlardan birincisi İslâmiyet'in tedrici olarak kölelik kurumunu kaldırmayı hedeflemiş olması, ikincisi de azad oluncaya kadar köle-

⁹ BOZKURT, Kölelik, s. 13.

¹⁰ ESEN Bülent Nuri, Kölelik ve Hürriyet, İstanbul Tarihsiz, s. 102.

¹¹ "Kölelik", Türk Ansiklopedisi, c. 22, s. 275.

¹² PARLATIR İsmail, Tanzimat Edebiyatında Kölelik, Ankara 1987, s. 2.

lere insanca muamele edilmesi konusunda etkin önlemlerin alınmasıdır¹³. İslâmiyet'in kölelik müessesesini neden tamamen ortadan kaldırmadığı konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bilindiği üzere İslâm hukukunda köleliğin en önemli kaynağı savaş esirliğidir. İslâm hukukuna göre savaşta ele geçirilen esirler için üç durum söz konusu olabilir. Karşılıksız ya da belli bir fidye karşılığı serbest bırakmak, hürriyetlerini ellerinden alarak köle statüsüne geçirmek, ya da öldürmek¹⁴. Köleliğin ortadan kaldırılması halinde, eğer esirlerin serbest bırakılması mümkün olmazsa kendilerini bekleyen akıbet ölümdür. Bu kötü sonu önlemek için köleliğin kaldırılmadığını savunan İslam hukukçuları vardır. Yine harp sonrası esirlere yönelik toplu katliam duygularını kölelik uygulamasının yumuşattığı ayrıca milletlerarası ilişkilerin savaş esasına dayandığı bir ortamda tek taraflı olarak köleliğin ortadan kaldırılmasının, kaçınılmaz olarak kaldırılan taraf aleyhine sonuçlar doğuracağı, bu nedenle köleliğin kaldırılmadığı konusunda da tezler bulunmaktadır¹⁵.

İslâm hukukçularının bir kısmı ise köleliği inançsızlığın cezası olarak nitelemişlerdir. Köleliğin bir iyileştirme (ıslah) kurumu olduğunu savunanlar olduğu gibi bu kurumun bir İslâmlaştırma müessesesi olarak kullanıldığı konusunda da görüşler mevcuttur¹⁶.

İslâm hukukunun ana kaynakları Kur'an ve Sünnette kölelik kurumu kabul edilmiştir. Bazı ayetlerde köle ile hür insan arasındaki farklar ortaya konmuştur: "Allah şöyle bir örnekleme yaptı: Hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının eşyası (malı) durumunda olan bir köle ile bizden bir güzel rızıkla rızıklandığımız bir kişi. Bunlar aynı olur mu?", "Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında üzerinize kısas yazılmıştır. Hür kişiye karşılık hür, köleye karşılık köle..."¹⁷. Bununla beraber Kur'an'da kölelere iyi davranılması tavsiye edilmektedir: "Allah kulluk edin. Ana-babaya, akrabaya, yetim ve öksüzlere, çaresizlere, yakın ve uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına, yolda kalmışa, maliki olduğunuz kişilere iyi ve güzel davranın"¹⁸.

Yine Kur'an'da "Hep birbirinizdensiniz" denilerek hür erkeklerin köle kızlarla evlenmelerine cevaz verilmiştir. "Sizden hür, mümin kadınla evlenmeye

¹³ AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 242.

¹⁴ FENDOĞLU Hasan Tahsin, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2000, 509-520; ENGİN, s. 26-27.

¹⁵ Bu konudaki görüşler için bkz. AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 242-243.

¹⁶ Bu görüşler için bkz. FENDOĞLU, Hukuk Tarihi, 522-523.

¹⁷ Nahl 16/75; Bakara 2/178.

¹⁸ Nisa 4/36.

güç yetiremeyen kimse, ellerinizin altındaki, genç mümin köle kızlardan biriyle evlensin. Hep birbirinizdensiniz...”¹⁹. Ayrıca Kur’an’da köle azadının çok çeşitli yolları ortaya konmuş ve bu konuda kölelere yardım edilmesi tavsiye edilmiştir. “Zafer ve mutluluğa ermek o kişinin hakkıdır ki, Allah’a, ahiret gününe, melek- lere, kitaplara, peygamberlere inanır... özgürlüğüne kavuşmak gayretinde olanlara malını seve seve verir”, “... Yanlışlıkla bir mümini öldürenin, özgürlü- ğü elinden alınmış bir mümini özgürlüğüne kavuşturması... gerekir.” “Allah ... bilinçli olarak gerçekleştirdiğiniz yeminlerden sizi sorumlu tutar. Böyle bir ye- minin kefareti, ailenize yedirmekte olduğunuzun orta derecesinden on yoksulu doyurmak, yahut onları giydirmek, yahut da özgürlüğünden yoksun kalmış bir benliği özgürlüğüne kavuşturaktır.” “Kadınlarına zihar edip sonra sarf etmiş oldukları söze geri dönenler ilişkiye girmelerinden önce, özgürlüğünü yitirmiş bir benliği özgürlüğüne kavuşturacaklardır”²⁰.

Hz. Peygamber çok çeşitli hadislerde kölelere iyi davranılmasını öğütlemiş ve köle azadını teşvik etmiştir. “Her kim mümin bir boyunu hürriyete kavuştu- rursa, Allah hürriyete kavuşturulan kişinin her uzvuna karşılık hürriyete kavuşturan o adamın bir uzvunu ateşten azad eder”²¹. “Her kim kölesini tokatlar yahut döverse artık o tokatlama ve dövmekten dolayı onun vereceği kefareti bu köleyi azad etmektir.”

Görüldüğü üzere İslamiyet kölelik kurumunu kabul etmekle birlikte bu ku- ruma karşı yeni ve farklı bir yaklaşım tarzı benimsemiştir. İslâm hukukunun kölelik müessesesi konusunda getirdiği yeniliklerden ilki kölelik kaynaklarını sınırlamasıdır. Esas itibarıyla İslâm hukukunda köleliğin iki kaynağı vardır. Savaş esirliği ve doğum nedeniyle kölelik²². İslâmiyet daha önceki dönemlerde görülen bizzat kendini satmak veya borç sebebiyle kölelik gibi kölelik nedenle- rini reddeder.

İslâm hukukunda köleliğin en önemli kaynağı savaş esirliğidir. Müslüman- larla gayrimüslimler arasındaki savaşta aman dilemeyen (zimmiliği kabul

¹⁹ Nisa 4/98.

²⁰ Ayetler sırasıyla Bakara 2/177, Nisa 4/92, Maide 5/89, Mücadile 58/3.

²¹ Sahih-i Müslim ve Tercümesi, (Çeviren: SOFUOĞLU Mehmet), c. IV, İstanbul 1969, s. 488.

²² AYDIN esas itibarıyla köleliğin tek kaynağı olduğu, doğum nedeniyle köleliğin birinciye bağlı olduğu görüşündedir. AYDIN, Hukuk Tarihi, 243 Bkz. H.A.K., Esbâb-ı Mucibe Mazbatası, AKGÜNDÜZ Ahmet, Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Diyarbakır 1986, s. 315.

etmeyen) veya İslâmiyet'i kabul etmeyenler esir düşerlerse köleleştirilebilirler²³. Kur'ân'ı Kerim savaş esirlerinin harp sona erince ya karşılıksız veya fidye karşılığı salıverilmesinden bahseder²⁴. Buna mukabil savaş esirlerinin köle edilmesine doğrudan doğruya izin veren bir ayet yoktur. İslâm hukukçuları devlet başkanının dönemin kamu yararıyla bağlantılı olarak bu konuda karar verme yetkisinin bulunduğunu söylemişlerdir. Buna göre ulul'emr savaş esirlerinin karşılıksız veya kurtuluş akçası (fidye) mukabilinde veya esir mübadelesi şeklinde serbest bırakılabileceklerine ya da köle statüsüne geçirilmelerine karar verebilir²⁵. Köle statüsüne geçirilen esirlerin gayrimüslim olması şarttır. Savaş esirleri arasında bulunan müslümanlar köle yapılamaz²⁶.

İslâm hukukunda köleliğin ikinci kaynağı doğum yani köleden doğmadır. Kölelik için annenin hukuki durumu esas alınır. Köle bir anneden doğan çocuklar köledir. Anne hür, baba köle ise doğan çocuklar hür olur. Köle bir kadından doğan çocuğun köle olması kuralının tek istisnası bir insanın kendi cariyesinden doğan çocuğudur. Bir kimsenin kendi babasının kölesi olması söz konusu olmayacağı için böyle bir cariye den doğan çocuk hürdür²⁷. Buna karşılık cariye den doğan çocuğun babası, efendiden başka bir hür erkek olursa çocuk anneyi izleyerek yine köle olur.

İslâmiyet'in kölelik kurumu ile ilgili getirdiği ikinci önemli yenilik köle azadını teşvik etmesi ve azad yollarını çoğaltmasıdır. İslâm'da köleler çeşitli yollarla hürriyetlerine kavuşabilmişlerdir. Köleler bir karşılık beklenmeden Allah rızası için azad edilebilir (gönüllü azad), bir sözleşme ile hürriyetini satın alabilir (mükatebe), efendi ölümü halinde kölenin hürriyetine kavuşacağı şartını koşabilir (tedbir) veya efendisinden bir çocuk doğuran cariye (ümm-i veled) efendisi ölünce azad olabilir²⁸. Ayrıca belli dini kuralların ihlâlinin kefareti olarak köle azadı öngörülmüştür. Kasta benzer ya da hataen adam öldürme

²³ ANSAY Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1954, s. 79; BOZKURT, *Kölelik*, s. 17; AYDIN, *Hukuk Tarihi*, s. 243; CİN Halil/AKYILMAZ Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 2003.

²⁴ "Küfre batmışlarsa burun buruna geldiğinizde boyunlar vurulur. Nihayet onları bastırıp sindirdiğinizde, antlaşma bağını sıkı bağlayın. Artık bundan sonrası ya bir bağışlama ya bir fidyedir" Muhammed 47 /4.

²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BOZKURT, *Kölelik*, s. 17-20; FENDOĞLU, *Hukuk Tarihi*, s. 510 vd.

²⁶ BOZKURT, *Kölelik*, s. 21; AYDIN, *Hukuk Tarihi*, s. 244.

²⁷ BOZKURT, *Kölelik*, s. 22; AYDIN, *Hukuk Tarihi*, s. 244; CİN/AKYILMAZ, s. 269.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOZKURT, *Kölelik*, s. 61 vd.; AYDIN, *Hukuk Tarihi*, s. 248 vd.; CİN/AKYILMAZ, s. 276v.d.

fiillerini işleyenler, yeminini bozanlar, karısına karşı zihar yapanlar kefarete olarak köle azad etmek zorundadırlar²⁹. Üstelik hürriyetine kavuşan bir köle herhangi bir sınırlamaya tâbi olmadan her türlü haktan istifade edebilir.

İslâmiyetin kölelikle ilgili olarak benimsediği bir diğer yenilik kölelere kötü muameleyi yasaklamış olmasıdır. İslâm hukukuna göre Allahın kulu olma açısından hür ile kölenin bir farkı yoktur ve efendi kölesine kendi evladı gibi davranmak zorundadır³⁰. Hatta kölelere iyi muamele sadece bir tavsiye çerçevesinde bırakılmamış, İslâm hukukçularının önemli bir kısmı efendi bu konudaki sorumluluklarını yerine getirmese, kölenin efendiden zorla alınarak başkasına satılacağını veya azad edilebileceğini kabul etmişlerdir³¹.

İslâmiyet'in kölelikle ilgili olarak yaptığı tüm bu olumlu düzenlemelere rağmen, köle hak (vücub) ve fiil (eda) ehliyetine sahip bir hukukî şahsiyet değildir. Alınıp, satılabilir, sahibi öldüğünde terekeye dahil olup mirasçılara intikal eder, mehir karşılığı verilebilir. Bu açıdan adeta bir mal gibi telakki edilebilir³². Mülkiyet ve miras hakkı yoktur. Mülkiyet hakkı olmadığı için kazandığı herşey efendisine aittir. Yalnız mükâteb köle yani efendisiyle hürriyet

²⁹ İlgili ayetler için bkz. dipnot 20.

³⁰ “Şeriat-ı İslâmiyede ise cümle insanlar dergâh-ı Ulûhiyette (Allah katında) müsâvi olduklarından ve haiz oldukları sıfat-ı zimmet icabınca.. râkikin sahibi olan kimse onun her türlü hukuk-u şer’iyyesine riayetle mükelleftir. Kölesini evladından farklı tutamaz.” HAK, Esbab-ı Mucibe Mazbatası, AKGÜNDÜZ, Külliyyat, s. 315. Resullullah Sahabe-i Kiramdan Ebu Zerri Gıffarinin kızmış olduğu bir köleye “Ey siyah kadının oğlu” diye hitap ettiğini görünce “Ya Ebâzer! Sende cahiliyye ahla-kından eser var. O köleler, sizin kardeşlerinizdir. Allah Teala onları sizin ellerinizin altında kılmış, artık siz onlara yediğiniz şeylerden yediriniz, giydiğiniz şeylerden giydiniz, onlara acz kalacakları şeyleri teklif etmeyiniz, edecek olursanız, kendilerine yardımda bulununuz” diye buyurmuşlardır. BİLMEN Ömer Nasuhî, Hukuku İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, c. 4, İstanbul Tarihsiz, s. 57.

³¹ Muaviye İbnu Süveyd İbni Mukarrin anlatıyor. “Bizim bir kölemize bir tokat attım ve kaçtım. Sonra öğleden az önce döndüm... Babam köleyi de beni de çağırdı. Sonra köleye ona misilleme yap! dedi. Hizmetçi affetti. Bunun üzerine babam anlattı: “Biz Beni Mukarrin, Resullullah zamanında tek bir köleye sahiptik. Ona, birimiz bir tokat vurdu. Bu hadise Resullullahın kulağına ulaşmıştı. “Onu azad edeceksiniz” emir buyurdular...” (Müslim, Eymân 31, Tirmizi, Nüzûr 14, Ebu Davud, Edeb 133), Kütüb-i Sitte, c. 12, s. 6.

³² Buna rağmen İslâm hukukunda kölelik müessesesi ile ilgili düzenlemeler eşya hukukundan çok aile hukuku içinde incelenmiştir. Bunun nedeni ise kölelerin tarım, maden işçiliği gibi üretim alanlarından çok ev işlerinde kullanılmalarıdır. SCHACHT J., Introduction to Islamic Law, Oxford, 1964, s. 130; WAINES David, An Introduction to Islam, Cambridge 1996, s. 98.

anlaşması yapmış olan kölenin durumu biraz daha farklıdır. Köle mükâtebe anlaşmasıyla vücut ehliyetini kazandığı gibi, kısmen eda ehliyetini de kazanır.

III. TANZİMAT FERMANI'NIN İLANINDAN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖLELİK MÜESSESESİ

Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren kölelik müessesesi mevcut olmuştur. Avrupa kıtasında yapılan fetihler sonucunda ele geçirilen esirlerin bir kısmı Acemioğlanlar Ocağına gönderilirken, bir kısmı da gaziler veya tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilip esir pazarlarında satılmışlardır³³. Osmanlılar müessesenin işleyişinde büyük oranda İslâmî kurallara bağlı kalmışlardır. Bilindiği üzere İslâm hukuku, diğer hukuk sistemlerinden farklı olarak köleye belli bir hukuki statü tanımıştır ve konuyu ayrıntılı bir biçimde düzenlemiştir. Ayrıca İslâm hukuku köle sahibine hakların yanısıra ödevler yüklemiştir. Köle sahibi kölesine insanca davranmak zorundadır. Aksi takdirde kadı tarafından kölesini satmaya veya azad etmeye zorlanabilir³⁴. İşte bu sebeplerle Osmanlı toplumundaki kölelerin durumu çağdaşı devletler veya Kuzey ve Güney Amerika'daki kölelerle karşılaştırılamayacak kadar iyidir. Birçok yazar Osmanlı toplumunda kölelerin hayatının hür ama yoksul birinden daha kötü olmadığı hatta bazı açılardan daha iyi bile olduğunu savunmuşlardır³⁵.

Bunda Osmanlı da kölelerin daha çok kamu yönetimi, askerlik ve ev hizmetleri alanlarında kullanılıp, Batı toplumları ve Amerika kıtasında olduğu gibi tarım ve endüstride kullanılmamalarının da büyük payı vardır. Ayrıca köleler arasında reнге, işleve veya kölelik durumunun kökenine göre hiçbir ayırım yapılmamıştır³⁶. Özellikle küçük yaşlarda eve alınan köleler ailenin bir ferdi haline

³³ SAHİLLİOĞLU Halil, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yerleri", ODTÜ Gelişme Dergisi, Ankara 1979, s. 69.

³⁴ TOLEDANO Ehud R., Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, İstanbul 1994, s. 5; LEWIS Bernard, "The Tanzimat and Social Equality", *Economie et Societes dans L'Empire Otoman fin du XVIII e debut du XXe siecle*, s. 49.

³⁵ "Safiye Sultan" isimli tarihi romanda Ann Chamberlain Hüseyin'in ağzından şunları söylemektedir: "Özgür bir adamın akşam evine ekmek götürceği garanti değildir. Oysa, eğer sahibi parasını batırmıyorsa bir kölenin böyle bir sorunu yoktur. Özgür bir adam açlıkla, çocuklarının nafakasıyla, büyüklerinin hastalıklarıyla, yaşlılıkla, işlerin yıpratıcılığı ile savaşmak zorundadır. Bir kölenin sırtındaysa bu yükler yoktur", CHAMBERLAIN Ann, *Safiye Sultan* -I- (Çeviren: KÂMURAN Solmaz), İstanbul 2000, s. 136.

³⁶ TOLEDANO, s. 5.

gelmişler, bunlardan bir kısmı azad edildikten sonra bile eski efendilerinin evlerini terketmemişlerdir.

Birçok Avrupalı gezgin ve yazar da yukarıda söz edilen hususlara eserlerinde değinmişlerdir. Örneğin II. Mahmut devrinde İstanbul'da bulunan Moltke, Osmanlı ülkesinde kölelerin durumunun Avrupalıların hür hizmetlilerinden çok daha iyi olduğundan, efendinin kölesini koruduğu ve hastalanırsa baktığından ve onu aşırı yormaktan kaçındığından, azatlanan kölenin geçimine yardım edildiğinden bahsetmektedir³⁷.

Tüm bu olumlu yönlerine rağmen Osmanlı Devletinde kölelerin önemli hukuki kısıtlamalarla çevrili oldukları da bir gerçektir ve Tanzimat öncesi kölelerin hukuki statüsünü kısaca gözden geçirmek yararlı olacaktır.

Daha önce de vurguladığımız gibi Osmanlı Devleti'nde kölelerin hukuki statüsü tamamen İslam Hukuku kurallarına uygun olarak düzenlenmiştir.

Kölelik, İslam-Osmanlı hukukunda ehliyetsizlik değil, ehliyet arızası olarak kabul edilmiştir. Kölenin eksik vücut (hak) ehliyeti bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak mülkiyet hakkı yoktur, kazandıklarının hepsi efendisininindir. Ancak mükateb denilen efendisiyle hürriyet anlaşması yapmış olan kölenin kazandıkları kendisininindir. Kölelik bir miras engeli olduğu için köleler mirasçı olamazlar. Köle bir kısım borçlara ehildir ve haksız fiil sorumluluğu vardır. Ancak işlemiş olduğu haksız fiilleri ya efendisi tazmin eder ya da kölesinin bunun için satılmasına razı olur³⁸.

Köle eda (fiil) ehliyeti bakımından da eksik ehliyetliler grubunda yer almaktadır. Özellikle aleyhte veya lehte ve aleyhte olma ihtimali bulunan işlemleri efendisinin izni olmadan yapamaz. Çünkü bu işlemlerin zararı sonunda efendisine dokunur. Mülkiyet hakkı bulunmadığı için lehinde olan işlemleri de yapma hakkı yoktur diyenler olduğu gibi eksik ehliyetlilerin genel konumuna uygun olarak hibe ve vasiyet kabulü gibi tamamen lehte olan işlemleri yapabilir diyen hukukçular da vardır³⁹.

Eksik ehliyetli olarak nitelenen köleler ticaret hukuku açısından mal olarak kabul edildikleri için sahipleri onları para karşılığı satabilmiş veya başka mallar-

³⁷ VON MOLTKE, Türkiye Mektupları (Çeviren: ÖRS Hayrullah), İstanbul 1969, s. 36. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BOZKURT, Kölelik, s. 27.

³⁸ AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 232; CİN/ AKYILMAZ, s. 271v.d..

³⁹ ŞEN Murat, Eski Hukukumuzda Gerçek Kişilerin Hak ve Fiil Ehliyeti, Konya 1998, Basılmamış Doktora Tezi, s. 302; AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 232-233.

la ya da başka kölelerle takas edebilmiştir⁴⁰. Köle ve cariyeler köle pazarlarında alınıp satılmışlardır. İmparatorluktaki en büyük ve en işlek köle pazarı İstanbul'dadır⁴¹. Bunun dışında ana ticaret yollarının üzerinde ya da yakınlarındaki kentlerde de köle pazarları kurulmuştur. Bu açıdan en faal kentler, Mekke, Medine, Cidde, Basra, Trablusgarp, Şam, Bağdat, Kahire ve İzmir olmuştur. Pazarda satılan köle ve cariyelerden devlet "bac" vergisi almıştır.

Tüccarlar tarafından yapılan satışların genellikle kaydı tutulmazken efendileri tarafından satılan köleler şer'iyeye sicillerine kaydedilmiştir⁴². Köle satışları alan ile satan arasında pazarlık usulü ile gerçekleştirildiği gibi dellâl tarafından müzayede usulü ile de yapılabilmektedir. Dellal satışlarında köle çarşıda satışa çıkarılıp, açık artırma ile en yüksek fiyatı verene satılmıştır⁴³. Vâris bırakmadan ölenlerin terekelerinde bulunan köle ve cariyelerle borçlu şekilde ölen yönetici sınıf üyelerinin terekelerindeki köleler beytül-mâl tarafından satılmıştır⁴⁴.

⁴⁰ Ali oğlu Hüseyin'in, bir at, bir katır ve 1700 akçe karşılığında Pir Ali oğlu Mü'mine bir Arap cariye verdiğini söyleyerek halen alamadığı 1700 akçeyi dava etmesi ile ilgili zabıt. ONGAN Halit, Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyeye Sicili, Ankara 1974, s. 40, No: 524.

⁴¹ İstanbul'daki köle pazarının en canlı tasviri Charles White tarafından yapılmıştır. Bkz. TOLEDONA, s. 44-45.

⁴² Isparta'nın Yenice mahallesinden Abdi b el-Hac Ahmed kardeşinden kendisine irs ile intikal eden. Kölesi açık kaşlı, sarı elâ gözlü, yüzünün sağ yanında siyah beni olan Piyale b. Abdullah'ı Sinan b. Ali'ye 8.000 akçeye satmıştır. İ.Ş.S. 164/187 - 4 (21-29 Zilhicce 1027/10-18.XII. 16-18) SAK İzzet, Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllarda), Konya 1992, Basılmamış Doktora Tezi, s. 168'den naklen. Bor kazasından Rahime Hatun bt. Cafer Beğ adlı kadın Şadan ve Üftâde adındaki cariyelerini 40.000 akçeye satıp, Faide ve Kûşâde adlarında iki cariye almıştır. B.Ş.S. 378/95-3 (11 Safer 1032/15.XII.1622), SAK, s. 169'dan naklen.

⁴³ Örneğin Antep'in Yahni Mahallesinden Bülbülcüoğlu demekle meşhur el-Hac Ömer b. Hasan'ın terekesi borcuna kâfi gelmeyince vârisleri tarafından terekede bulunan Gürcü asıllı Hatice bt. Abdullah ile sagire kızı dellâl tarafından satışa çıkarılmış, es-Seyyid el-Hac Ömer 115 guruş verince daha fazla veren çıkmadığı için ona satılmıştır. G.Ş.S. 69/108-2 (21 Zilhicce 1130/15.XI.1718). SAK s. 172'den naklen.

⁴⁴ Selanikli olup Diyarbekir'de vefat eden Mehmed adındaki sipahinin vârisi bulunmadığından terekesinde bulunan orta boylu Habeş asıllı kölesi Süleyman b. Abdullah dellâl tarafından Antep sancağı kethûdası Mustafa Çavuş'a 4.000 akçeye satılmıştır. G.Ş.S. 12/75-2 (1-10 Receb 1017/11-20.X.1608), SAK, s. 173'den naklen.

Belgelerden anlaşıldığı üzere köleler kendilerini satın alan kişilerin mülkü olarak kabul edilmektedir⁴⁵.

Efendinin köle üzerindeki mülkiyet hakkının doğal sonucu olarak kaçan köleler yakalanıp efendilerine teslim edilmiştir⁴⁶. Özel hukuk bakımından eşya olarak kabul edildiklerinin bir göstergesi olarak köleler diğer mallar gibi hibe akdinin de konusu olabilmişlerdir. Hibeler genellikle karı, koca, çocuklar gibi yakın akrabalara yapılmış, yabancıya köle hibe edilmesi örneklerine son derece az rastlanmıştır⁴⁷. Köleler yine eşya gibi kabul edilmelerinin sonucu olarak kocalar tarafından nikahladıkları eşlerine mehir olarak verilebilmişlerdir⁴⁸.

⁴⁵ “Üsküdar şehrinde bulunan Gizlice Evliya yakınında oturan Mustafa kızı Zeyni Hatun’un ... hazır bulunduğu celsede ikrar ve sözlü takrir edip şöyle beyanda bulundu: İşbu açık başlı, ela gözlü, sarışın Rus asıllı Abdullah kızı Belkis adlı mülküm olan cariyeyi adı geçen Beyzade Fatma Hanım’a 1400 geçer akçe karşılığında kesin satışla teslim etmiş olup... bu günden sonra vasıfları sayılan bu câriye, adı geçen vekalet sahibinin halis mülküdür. Dilediği gibi tasarruf edebilir... 22 Rebi’ülevvel 1028/1619” 46–136/34, Şerhiye Sicilleri, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, c. I, İstanbul 1988, s. 234; Enbiyalı köyünden İsmail’in yavadan zabtolunan Rus asıllı köle Hasan hakkındaki mülkiyet iddiasını ispat ettiğine dair zabıt, ONGAN, s. 94, No: 1223; Karasanklı köyünden Abdi Bey oğlu Sarı Bey’in Ankara Mirlivası Hüsrev Bey adına mahkemeye gelen İdris karşısında yave diye tutulan Piyale adlı kölenin mülkü olduğunu ispat eylediğine dair...”, ONGAN, s. 140, m. 1784.

⁴⁶ “İzmir’de İmam Numan nezdine firar eden Arap kölenin Mustafa Mahmud’un malı olduğu şer’an sabit olduğundan İstanbul’a iadesine dair İzmir kadısı ve voyvodasına yazılan emir” CTA, No: 261, t: 28/2/ 1185, “Tancık oğlu Emin-i Hâs-ı Hümayun olan Abdi oğlu Cafer, şer’i mahkemeye beraberinde Abid oğlu Hamza adlı köleyi getirip “kaçan köle budur” dedi. Kaya oğlu müteveli Ahmet ve Mustafa oğlu Mehmed adındaki kimseler şöyle şahidlik yaptılar. “Bu köle Küçük Sinan Bey’in hatununun kuludur” dediler. Köle, anılan Küçük Sinan Bey’in adamı olan Kara Cafer’e teslim olundu” Muharrem 946 (1539), G1/210 (785), ŞS, s. 231; Kütahya’dan Mısır askeri topçubaşısının zenci kölesi Bursa’ya kaçıp geldiğinden talep olunmakla kölenin ve eşyasının nâzikâne tevkiif olunacağı arz olunmaktadır. BOA, HHT, No: 20327, t: 1248.

⁴⁷ “Konya’nın Hoşhan mahallesinden el-Hac Abdulfettah Çavuş oğluna Halime adlı zenci cariyesini ve küçük kızı Zeyneb’e de bir köle ve Mülayim isimli cariyesini hibe etmiştir”, “Anteb’in Kızılca Mescid Mahallesi’nden el-Hac Kasım, karısı Fatma bt. Ahmed’e Gürcü asıllı, açık başlı, ak benizli, elâ gözlü Nâzire isimli cariyesini hibe etmiştir”, “Konya’nın Sahib Yakası Mahallesinden Fatma bt. Cafer adlı kadın, Macar asıllı Şahin adındaki kölesini kocası Ali b. Mehmed’e hibe etmiştir.” Bu üç örnek ve diğer örnekler için bk. SAK, s. 27–28. Köleler efendisinin borcu karşılığında rehin olarak da verilebilmişlerdir. “Hacı Ali oğlu Derviş ve Yakub oğlu Ömer şer’i mahkemeye beraberce geldiler. Yakub oğlu Ömer şöyle ikrar ve itiraf eyledi, “Hacı Derviş’e tam otuz beş adet sikke altın cariye satın alma bedelinden borcum vardır. Zikrolunan cariye anılan meblağ altın karşılığında rehin verdim” dedi. Hacı Derviş dahi zikrolunan cariye aldı ve Mahmud oğlu Hasan yanına emanet koydu.

Aile hukuku açısından da köleler için önemli bir sınırlandırma getirilmiştir. Köle ve cariyelerin ancak efendilerinin izniyle evlenmeleri mümkündür⁴⁹. Eğer köle ve cariyeler efendiden izin almadan evlenmişlerse nikahın geçerli olup olmaması efendinin vereceği icazete bağlıdır. Efendi nikaha icazet verirse nikah sahih, aksi halde batıl olur. Bu izin verilene kadar nikah askıdadır. Efendisinden habersiz evlenen kölenin müdebber, mükateb ve ümmi-i veled statüsünde olması da durumu değiştirmez⁵⁰. Diğer taraftan, efendiler köleleri üzerindeki zorlayıcı velâyet (velâyet-i icbar) yetkisine dayanarak köle ve cariyelerini zorla evlendirebilirler⁵¹.

Köle ve cariyenin evliliklerinden doğan çocukları cariyenin efendisinin malı sayılır. Bir hür bir cariyeye ile evlenmişse, doğacak çocuklar cariyenin efendisinin malı olur.

Boşanma açısından ise köle statüsünde bulunan koca tam ehliyetli kabul edilmiştir. Bunun için bir kölenin karısını boşaması için efendisinin rızasını alması gerekmez⁵².

Taleb üzerine sicile yazıldı” Zilkade sonu 945/1538, G 1/177 (618) Şeriyeye Sicilleri, c. I, s. 233.

⁴⁸ “Konya'nın Piri Paşa Mahallesinden es-Seyyid el-Hac Abdülkadir Efendi, karısı Şerife el-Hac Kerime'ye, Kâtibe, Halime ve Hatice adlarında üç cariyeyi mehir olarak vermiştir”, “Sahib Ata Mahallesi'nden iken Hemadan seferinde vefat eden çavuşlar Kethüdası Ali Ağa b. Musa, karısına mehir olarak bir Acem köle vermiştir”, SAK, s. 30.

⁴⁹ BOZKURT, Kölelik, s. 30; AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 244; AKGÜNDÜZ, Kölelik, s. 146; ŞEN, S. 136; CİN/ AKYILMAZ, s.272-273.

⁵⁰ BOZKURT, Kölelik, s. 30; İbrahim Halebi; Mülteka (Sadeleştiren: DAVUDOĞLU Ahmet), c. I, İstanbul 1980, s. 506. Halebi burada gerekçe olarak “Efendisinden izinsiz evlenen köle, zina edicidir” hadis-i şerifini nakletmektedir. Özellikle erkek kölenin evlenmesi, efendi için birtakım mali mükellefiyetler getireceği için efendinin rızası aranır. Eşine mehir verme sorumluluğu ve nafaka yükümlülüğü olan erkek köle, bunları yerine getirmediği takdirde ya efendisi bu ödemeyi yapacak veya kölesinin bu uğurda satılmasına razı olacaktır. Feteva-ı Hindiyeye (Tercüme: EFE Mustafa), c. 2, Ankara, tarihsiz, s. 447; ÜÇOK/MUMCU/ BOZKURT, Türk Hukuk Tarih, Ankara 1996, s. 86.

⁵¹ ŞEN, s. 136; AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 245, CİN/ AKYILMAZ, s.273. Mükâteb ve müdebber köleler zorla evlendirilemez. Fetevay-ı Hindiyeye, c. 2, s. 448.

⁵² SAVA PAŞA, İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd (ARIKAN Baha), c. II, Ankara 1956, s. 341; BOZKURT, Kölelik, s. 42; AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 245; CİN/ AKYILMAZ. S. 273-274; HALEBİ, c. 1, s. 530. Halebi burada “Ey insanlar, sizden birinizin hali nedir ki, kölesini cariyesiyle evlendiriyor. Sonra aralarını ayırmak istiyor. Kadını boşamak ancak kadının inciğinden tutanın hakkıdır” hadisi şerifine atıf yapmaktadır.

Kölelik bir miras engelidir⁵³. Yani köleler mirasçı olamazlar. Bir kölenin mülk edinme hakkı bulunmadığı için kendisine intikal edecek miras payı efendisine ait olacaktır ki bu da miras hukukunun temel esprisine aykırıdır. Bu nedenle kölelere miras hakkı tanınmamıştır. Köle mükâteb, müdebber veya ümmü'l veled olsa da durum değişmez⁵⁴. Ayrıca kölenin herhangi bir mal varlığı bulunmadığı için muris sıfatıyla başkasına miras bırakması da mümkün değildir.

Kendisi mirasçı olamayan köle, efendisi öldüğü zaman terekesine dahil olur ve efendisinin diğer mallarıyla birlikte mirasçılar arasında pay edilir⁵⁵. Kölelerin paylaşımı konusunda mirasçılar arasında anlaşmazlık çıkarsa, terekede bulunan köleler satılarak, elde edilen para taksim edilmiştir⁵⁶.

Eski hukukumuzda kölenin şahitliği kabul edilmemiştir. Şahidin taşınması gereken şartlar içinde hür olmak şartı da vardır ve kölenin hür üzerindeki şهادeti caiz görülmez⁵⁷. Ayrıca kölelere genel olarak davada taraf olma hakkı tanınmamıştır.

Köleler İslâm-Osmanlı ceza hukukunda hür insanlardan farklı bir muameleye tabi tutulmuş ve bazı cezalar hafifletilerek kendilerine uygulanmıştır. Buna karşılık kölelerin ceza hukuku bakımından korunması da hürler göre daha zayıftır. Örneğin yaralama fiillerinde köle olan mağdura karşılık hür olan suçluya arada denklik olmadığı gerekçesiyle kısas cezası verilemez.

IV. OSMANLI HUKUKUNDA KÖLELİĞİN SONA ERMESİ

Daha önce de değindiğimiz gibi İslâm-Osmanlı hukukunda köleliğin sona erdirilmesi konusunda bir çok yol mevcuttur. Köleleri özgürlüğe kavuşturan

⁵³ BERKİ Ali Himmet, İslâm Hukukunda Feraiz ve İntikal, Ankara 1986, s. 31; Fetevây-ı Hîndiye, c. 14, s. 494; HALEBİ, c. 2, s. 548.

⁵⁴ HALEBİ, c. 2, s. 548; BOZKURT, Kölelik, s. 48.

⁵⁵ Bursa sakinlerinden vefat eden Çingilloğlu'nun kölesi Hüseyin'in muhalefatıyla birlikte mirasçılarına intikal edeceğine dair arz. BOA, CTA, No: 2772, 17/Z/1215 (1801); Konya'nın Pürçekli Mahallesinden Mehmet Ağa'nın malları arasında bulunan Gülbay, Gülbeyaz ve Gülistan adlarındaki üç cariye ile Mehmet adındaki kölesinin zevceleri Ümmü Gülsüm ve Fatıma ile oğulları Ahmet ve Rüstem, kızları Hatice ve Fatma'ya kaldığına dair kayıt K.Ş.S. 51/91-2 (18 Şaban 1140/30.III.1727), SAK, s. 25'den naklen.

⁵⁶ Larende'nin Göderegözü köyünden iken vefat eden İsa'nın üç adet kölesi oğulları el-Hac Memi, el-Hac Veli ve Receb Beşe'ye kalmış, fakat aralarında anlaşmazlık çıkınca köleler satılarak elde edilen para taksim edilmiştir. K.Ş.S. 293/591-9, SAK, s. 25'den naklen.

⁵⁷ HALEBİ, Mülteka, c. 2, s. 115.

yollardan ilki ve en yaygın olanı “ıtk” efendinin kölesini kendi rızasıyla karşılıksız olarak azadlamasıdır ki buna gönüllü azad da denir. Kur'an ve Sünnet'de gönüllü azad teşvik edilmiştir⁵⁸. Şer'îye sicillerine bakıldığında, çok sayıda kölenin bir karşılık beklenmeden Allah rızası için azad edildikleri görülmektedir⁵⁹. Kölelerin bu yolla azad edilmeleri için aslında mahkemenin tesciline gerek yoktur, köle sahibinin iki şahit huzurunda “sen hürsün” demesi yeterlidir. Fakat Osmanlı uygulamasında ileride herhangi bir probleme neden olmaması için genellikle bu tür köle azadlarının iki şahidin varlığıyla mahkemeye tescil ettirildiği ve azad edilmiş köleye bu durumu belgeleyen bir “ıtkname” verildiği görülmektedir.

Köle azadının bir ikinci yolu mükatebe (kitabet, sözleşme) yoluyla azaddır. Bu durumda efendi ile köle arasında bir hürriyet sözleşmesi yapılır ve sözleşmeye göre köle ya belli bir miktar para ödemeyi veya belli bir malı üretmeyi veyahud da belli bir süre çalışmayı taahhüd eder⁶⁰. Kitabette efendi sözleşme

⁵⁸ “İyilik yüzlerinizi doğu ve batı yönüne çevirmekten ibaret değildir. Asıl iyilik Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygambere inanan, Allah sevgisiyle yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere veren ve köle ve esirleri kurtarma uğrunda malını harcayanın yaptığı iyiliktir” Bakara 2/177.

⁵⁹ Şer'îye Sicillerinde yer alan şu belge gönüllü azadın niteliği konusunda iyi bir fikir vermektedir: Anadolu vilayetinde bulunan Amasya asıllı ve halâ Sultan Bayezid Mahallesi sakinlerinden olan eski sadrazam rahmetli Ahmet Paşa'nın Enderuni mehterlerinden Hacı Mehmet oğlu Mehter Mustafa Ağa, şerefli ve nurlu şer'î yargı meclisinde, kendisi köle olduğunu itiraf eden orta boylu, kara kaşlı, şehla gözlü ve bu yazılı belgenin sahibi Abdullah oğlu İbrahim'in huzurunda şöyle ikrarda bulundu: Adı geçen ve vasıfları tayin edilen kölemi, sadece yüce Allah'ın rızası, rahmet sahibi Rabbim'in hoşnudluğu ve Allah'a selim kalb ile gelenler dışında mal, mülk ve evladın kimseye fayda vermeyeceği kıyamet gününün azabı korkusu için azad ettim. Bu azad işlemim Hz. Peygamberin “Kim bir mümin köleyi azad ederse, yüce Allah da onun her uzvu karşılığında sahibinin bir uzvunu cehennem ateşinden azad eder” hadisine uymaya amaçladım ve bu kölemi asıl hürlerle kattım. Bu günden sonra adı geçen diğer asıl hürler gibi olup velâ hakkımdan başka kendisinde hiçbir hakkım kalmamıştır. Bu ikrar beyanı üzerine beyanı mahkemece tasdik edildi ve talep üzerine durum sicile kaydedildi. 11 Safer 1169/1755, B23–127/47, Şeriyye Sicilleri, c. I, s. 225–226. Başka örnekler için bkz. SAK, s. 90–91. Bu tür azadın şartları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. BOZKURT, Kölelik, s. 62–67; HALEBİ, c. I, s. 601–606.

⁶⁰ Üsküdar'a bağlı Şile kasabası sakinlerinden Kondor çocuğu Firfeni isimli zimmî değerli ve saygınlığı yüce yargı meclisinde, orta boylu, sarışın, Rus asıllı ve bu belgenin yazılmasına sebep teşkil eden kölesi Abdullah oğlu Vasıl huzurunda kendi rızasıyla şöyle ikrarda bulundu: Bu yazım belgenin yazım tarihinden 4 ay bitinceye kadar dürüst bir şekilde çalışmak şartıyla adı geçen köleyle azadlık andlaşması (mükatebe) yaptım. Zikredilen aya kadar dürüst bir şekilde çalıştıktan sonra, diğer

yapıldıktan sonra anlaşmayı tek taraflı olarak bozamaz. Mükateb köle borcunu ödeyeceği için kendi hesabına çalışır, efendi kölesini kendi hesabına çalışmaya zorlayamaz. Bir kölenin kitabete kesilmesi onun ticarete mezun olduğunu gösterir ve elde edeceği kazancı kendisine aittir. Ayrıca kira, alım-satım akidlerini yapabilir, borç ikrarında bulunabilir. Mükateb köleyi efendisi satamaz, hibe edemez, zorla evlendiremez⁶¹. Köle belirlenen meblağı ödediğinde veya belirlenen süre çalıştıktan sonra ayrıca bir işlem yapılmasına gerek olmadan otomatikman azad olur⁶².

Köle azadında bir üçüncü yol tedbir müessesedir. Tedbirde efendi ölümünden sonra kölesinin azadlanmasını vasiyet eder ve köle müdebber köle haline gelir. Efendisi ölünce de hürriyetine kavuşur. Kitabette olduğu gibi tedbirde de efendi sözünden geri dönemez. Müdebber kıldığı köleyi, satış, bağışlama gibi yollarla mülkünden çıkaramaz. Ancak efendi müdebber köleyi kiraya verebilir, kendi işlerinde çalıştırabilir. Cariyeyi ise odalık olarak kullanabilir. Efendi'nin ölümünden sonra müdebber köle kayıtsız şartsız hür olur, varisler köle üzerinde herhangi bir halk iddia edemezler⁶³.

hürler gibi hür olsun". Adı geçen ikrarcının ikrar beyanı, lehine ikrarda bulunan köle de şifâhen tasdik edince durum talep üzerine sicile kaydedildi. 10-20 Cemaziyelevvel 1032/1623, Ü6 - 147/7, Şerriye Sicilleri, c. I, s. 227; Mahmiye-i Konya Mahallâtından Bağ'ulya Mahallesi sakinlerinden Halil b. İlyas nam kimesne meclis-i şer'i şerifde orta boylu, elâ gözlü, açık kaşlı, sarışın, Rusi'ül-asl olub mezkûr Halil'e rikk-ı mu'terif olan Yusuf b. Abdullah nam gûlâm mahzarında ikrar ve itiraf edüb abd-i memlûkim olan mezbur Yusuf'u sekiz bin râyic fi'l-vakt akçeye kitabete kesdim, mind ba'd kendi müstakil kâr ve kisbinde olup meblâğ-ı merkûmu tamam eda ve teslim edüb ve ben dahi teslim ve kabz eyledikten sonra cümle malımdan itâk ve mülkümünden itlak edüb, kendi nefesine mâlik ve malının tasarrufuna kâdir ola mevâli üzerine sâbit olan hakk-ı velâdan gayrı üzerinde hakk kalmadı dedikde mezkûr Yusuf tasdik edüb bi't-taleb ketb olundu. 28 Cemaziyeleahir 1054, K.Ş.S. 7/38 - 2, SAK, s. 107'den naklen. Benzer örnekler için bkz. ONGAN, s. 9, No: 100, No: 450, s. 35, No: 514, s. 39; No: 796, s. 65.

⁶¹ HAMİDULLAH/AYDIN, s. 131, BOZKURT, Kölelik, s. 72; Zeyd kulu Amr'ı şu kadar akçe kitabete kesip Amr dahi kabul idüp bedel-i kitabeti edadan aciz değil iken Zeyd Amr'ı rızasız bey'e kadir olur mu? El-cevâb: OLMAZ, Zeyd kulu Amr'ı beş sene kendiye hizmet etmek üzere kitâbete kesüb Amr dahi kabul eylese Amr beş sene hizmet edecek azad olur mu? El-cevâb: OLUR, Çatalcalı Ali Efendi, Fetevây-ı Ali Efendi, Matbaat Amire, 1311, s. 139.

⁶² CİN/AKYILMAZ, s.277-278; SAHİLLİOĞLU, s. 78-80.

⁶³ Zeyd kulu Amr'ı tedbir-i mutlak ile tedbir ittikten sonra Zeyd fevt olup süls müsaid olsa veresi Amr'ı istirkak ve bey'e kadir olurlar mı? El-cevâb: OLMAZ; Zeyd tedbir-i mutlak ile tedbir ettiği cariyeleri Hind'i, Zeyneb'i vatt itmek caiz olur mu? El-cevâb: OLUR; Zeyd kulu Amr'ı tedbir-i mutlak ile tedbir ettikten sonra Amr bir

İslâm hukukunda sadece kadın köleler (cariyeler) için mümkün olan hürriyete kavuşma yollarından birisi de müstevlide ya da istilâd denilen cariyenin efendisinden bir çocuk dünyaya getirmesidir. Eğer cariyeye efendisinden ölü ya da diri bir çocuk dünyaya getirir ve efendi de çocuğun kendisinden olduğunu ikrar ederse cariyeye ümm-i veled konumuna yükselmekte ve efendisi ölünce hürriyetine kavuşmaktadır⁶⁴. Efendi çocuğun kendisinden olduğunu kabul ettikten sonra sözünden dönemez, cariyeye ise efendisi ölünceye kadar onun kölesi olarak kalmaya devam eder. Ancak ümm-i veled olan cariyeyi efendisi başkasına satamaz, bağışlayamaz, rehin veremez. Bununla birlikte kiraya verebilir, birisine nikahlayıp, mehrini alabilir⁶⁵. Dilerse efendi ölümünü beklemeden ümm-i veledini kitabet akdi karşılığında ya da bedelsiz azad edebilir. Şeriye sicillerinde de bu konuda örnekler rastlanmaktadır⁶⁶.

Bütün bunların dışında işlenen bazı suçlar ve yapılan hatalar sonucunda köle azadı, bu suç ve hataların kefareti olarak kabul edilmiştir. Hataen adam öldürme, yemini bozma, zıhar (karısını mahremlerinden birine benzetme) gibi fiillerin kefareti olarak köle azadı bütün müslümanlara tavsiye edilmiştir.

Yukarıda üzerinde durduğumuz yollardan biriyle hürriyetine kavuşan köleyle eski efendisi arasında "mevlalık" denen özel bir ilişki şekli doğar. Eski efendi azatladığı kölenin mevlâsı olur. İki taraf da mirasçı bırakmadan ölürlerse birbirlerinin mirasçısı olurlar⁶⁷. Efendi azatladığı kölesinin hataen işlediği cinayetlerde de verilmesi gereken diyeti akilesi ile beraber öder. Azad'ın bir diğer önemli sonucu hürriyetine kavuşan köle bütün haklarına kavuşur, her türlü ehli-

miktar mal küb eylese ol mal Zeyd ile Amr'dan kangısının olur? El-cevab: Zeyd'in olur. Fetevây-ı Âli, s. 137-138; BOZKURT, Kölelik, s. 68.

⁶⁴ Zeyd sağire kızı Hind'in cariyesi Zeyneb'i tezevvüc etmeksizin vata ve ihbal idüp Zeyneb veled doğurdukda Zeyd veled bendendir deyü davet eylese Zeyneb Zeyd'in ümm-i veledi olup Zeyneb'in kıymetini Zeyd'e ziman lazım olur mu? El-cevâb: OLUR, Fetevây-ı Âli, s. 133.

⁶⁵ HALEBÎ, c. 1, 620-621.

⁶⁶ Trabzon'dan Derviş Beşe, cariyesi Gülizâr'ın hamilinin kendisinden olduğunu belirterek ümm-i veledi olduğunu ikrar etmiştir. T.Ş.S. 1821/176-3; Konya'nın Şükran Mahallesinden el-Hac Ahmet b. el-Hac Mehmed'in cariyesi Kara Mercan bt. Abdullah mahkemede sahibi üzerine dava ederek "hala yedimde olan bir yaşında oğlu Abdullah nam sağir Ahmed'in ferâşından hasıl olub sulbî oğlu olmağla ben ümm-i veledi oldum sual olunsun" deyince, Ahmed çocuğun kendisinden olduğunu inkar edip, cariyenin ümm-i veledi olduğu iddiasını kabul etmemiştir. K.Ş.S. 18/62-1. SAK, s. 129'dan naklen.

⁶⁷ Zeyd ve Amr ale'l-iştirakü's-sevi malik oldukları cariyeleri Hind'i itak ettiklerinden sonra Zeyd fevt olup ba'dehu Hind dahi fevt olup Amr'ı ve Zeyd'in oğlu Bekir'i terk eylese kısmet-i tereke nicedir? El-cevâb: BERABER, Fetevây-ı Âli, s. 140.

yete tam olarak sahip olur. Yani hürlerle tamamen eşit seviyeye gelir⁶⁸. Oysa kölelik kurumunun mevcut olduğu birçok ülkede hürriyetine kavuşmuş eski bir köle hürlerle denk olmamış, bazı sınırlandırmalara tabi tutulmuştur.

V. OSMANLI DEVLETİ'NDE TANZİMAT FERMANI'NIN İLANINDAN SONRA KÖLELİK MÜESSESESİ

1815 Viyana Kongresi ile köle ticaretinin yasaklanması pek çok Avrupa ülkesini köle ticaretine son vermeye yöneltirken, II. Mahmut da “köle pazarlarının kaldırılmasını ve köle, cariye satışının şeriatın uygun göreceği şekilde yapılmasını” emretmiştir. Buna rağmen köle ticareti sürdürülmüştür⁶⁹.

Tüm Osmanlı tebaası için, üstü kapalı bir biçimde de olsa hukuki eşitlik öngören Tanzimat Fermanı kölelik müessesini kaldırmadığı gibi, iyileştirici bir düzenleme de getirmemiştir. Fransız İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesi'nden esinlendiği açıkça belli olan Ferman'da, bildirgenin ikinci maddesinde insanların tabii hakları olarak belirtilmiş olan hürriyet, mülkiyet ve güvenlik hakları “can emniyeti”, “ırz ve namus masuniyeti ve mal mahfuziyeti” deyimleri ile karşılanırken, hürriyet kelimesine yer verilmemiştir⁷⁰. Bunda İslâmiyet'in caiz gördüğü bir müesseseyi yasaklamanın getireceği sosyal tepkilerin de büyük payı olsa gerektir. Nitekim köle ticareti ile ilgili birtakım kısıtlamalar getirilmeye çalışıldığında en kuvvetli ve muhafazakar tepkinin Mekke ve Medine'den çıkması bir rastlantı değildir. Tanzimat Fermanı'nın hemen akabinde 1840'da İngiltere'deki “Dış Ülkelerdeki Köleliği Önleme Cemiyetinin” baskarıyla dışişleri bakanı Lord Palmerstone, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine Osmanlı

⁶⁸ Tifliden birlikte esir edilip İstanbul sakinlerinden Hayatizade namında birine satılarak azad olduktan sonra bir müddet ticaretle iştigal edip vefat eden biraderi Hacı Mustafa'nın veraseti kendisine aidken, merhum Hayatizade'nin oğullarından biri velâyet iddiasında bulunup terekesine el attığından hukukunun muhafazası için Hacı Ahmed'in verdiği istida-dilekçe, BOA, CTA, No: 1885, t: 29, Ra: 1190 (1776); Hürriyeti verilmiş olan Abdullah oğlu Yusuf'un Konuş köyündeki evleri ile ekilmiş buğday, arpa ve burçak hissesini başkalarına sattığı hakkında hüccet, Evâsıt-ı Cemaziyelâhir 998. ONGAN, s. 107, No: 1396.

⁶⁹ ÜÇOK/MUMCU/BOZKURT, s. 87. Yönetici sınıf içerisinde yer alan kişiler bile köle tüccarlarından köle satın almayı sürdürmüşlerdir. “Sabık Cidde valisi Tosun Paşa Hicazda iken dairesi halkından iki fakir kölesi bulunduğu için bir miktar köle mübayaası için esirci taifesinden Ahmed adındaki şahsa para verip Rum canibine gönderilmiş, esirci Anapa tarafından bir miktar köle satın almış, ancak bunlardan sadece sağ kalan dört tanesi İstanbul'a ulaşabilmiştir. BOA, HHT, No: 19695. D t: Gurre/R/1232, (1817).

⁷⁰ KARAL Enver Ziya, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, Belleten, c. XXVIII, sy. 112, 1964, s. 598.

nezdinde girişimlerde bulunması talimatını verince Lord Ponsonby'den ilginç bir cevap almıştır. Ponsoby İngiliz hükümetine yazdığı raporda izlenimlerini şöyle belirtmektedir: “Konudan söz ettim ve bu ülkede toplumun çatısıyla iç içe girmiş, kanunlarla ve Sultanın kendisinden en alttaki köylüye kadar tüm sınıfların alışkanlıkları, hatta dini ile sıkı sıkıya bağlantılı bu kurumun kaldırılması için yapılan bu önerinin aşırı şaşkınlıkla karışık bir gülümsemeyle karşılanmasına tanık oldum. Kanımca Lord hazretlerinin amaçlarını gerçekleştirmek için yapılacak her girişim başarısız olacaktır ve bu girişimler ısrarla sürdürülürse, Türklerin gücendirileceğinden korkmaktayım”⁷¹. Nitekim Tanzimat Fermanı'ndan sonra çıkartılan 1840 tarihli ceza kanununda “vezirden dağdaki çobana kadar herkesin eşit tutulacağı” belirtilmesine rağmen, kölelerle ilgili bir kayıt yoktur.

1847'de Sultan Abdülmecid nazırların ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyelerinin katıldığı bir toplantıda İstanbul'daki esir pazarları sorununu gündeme getirmiştir. Padişah esir pazarlarında satılan kölelerin aşağılandığı ve kendilerine çok kötü davranıldığını, bunun şeriata ve insani ilkelere aykırı olduğunu söyleyerek esir pazarlarının hemen kaldırılmasını emretmiş ve Sultan Abdülmecid'in irade-i seniyyesi ile İstanbul'daki esir pazarları kaldırılmıştır⁷². İstanbul esir pazarlarının kaldırılması tamamen Osmanlı'nın kendi inisiyatifi sonucudur ve Tanzimat çerçevesinde başlatılan reformların bir parçası olarak kabul edilebilir. Muhtemelen Batılılaşan bir başkent in ortasında açık köle pazarının artık zamanın görüşleri ile uzlaşamaz nitelikte olduğu düşünülmüştür. Bu önemli adıma rağmen özel esir ticareti yasal olarak yapılmaya devam etmiştir.

1847'den sonra da İngiliz hükümetinin köle ticaretinin yasaklanması konusunda Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarının devam ettiği görülmektedir. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın baskılar karşısında 4 Kasım 1847 tarihinde Trablusgarb valisine gönderdiği bir emirname konu ile ilgili Osmanlı görüşünü yansıtmaya bakımdan ilgi çekicidir. Sadrazamın emrinde ne vilayete köle ithalini ve vilayetten köle ihracını yasaklayan, ne de köle ticaretini men eden bir hüküm yoktur. Sadece eğer köle tüccarları uygun önlemleri alsalardı, köle ticaretinin insani bir tarzda sürdürülebileceğinden bahsedilmektedir⁷³.

⁷¹ TOLEDANO, s. 79.

⁷² İrade-i Seniyye'nin metni BOA, CTM, No: 3177, t: 1847'de yer almaktadır.

⁷³ Emirnâmenin Osmanlı yönetiminin konuya yaklaşımını özetleyen özellikle şu ifadeleri kayda değerdir: “Söylemesi gereksizdir ki Şeriat köle bulundurmaya izin verirken, bize onlara, baba şefkati ile davranmamızı emreder. Allah onlara kötü davranılmasını yasaklamıştır. Bu hüküm öyle iyi bilinir ki, yukarıda bahsedilen köleleri getirenler, onlara böyle zalim davranmakla, insan olarak adlandırılma hakkını yitir-

1851 tarihli Ceza Kanunnamesinin 19. Maddesindeki kölelerle ilgili düzenlemeler, köleliğin Osmanlı'da hâlâ yasal bir kurum olduğunun göstergesidir.

1854'de İngiltere'nin yoğun baskıları sonucunda Çerkez ve Gürcü köle ticareti yasaklanmıştır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılması hiç gündeme gelmediği gibi köle ticaretinin yasaklanması bile büyük sorunlara neden olabilmıştır. Bu açıdan 1855'de Mekke Şerifi Abdülmuttalib'in önderliğinde başlatılan ayaklanma ilgi çekicidir. Olay 1855'in bir Nisanında Cidde'nin önde gelen bir gurup tüccarının ilmiye sınıfının hatırı sayılır kişilerine ve Mekke Şerifine bir mektup göndermeleriyle başlamıştır. Mektupta köle ticaretinin sınırlanması ile ilgili girişimlerden duyulan hoşnutsuzluk ifade edilmekte ve bu durum şeriata aykırı bir uygulama olarak nitelendirilmektedir⁷⁴. Fakat ondan daha da ilgi çekici olan taraf mektupta ifade edilen hoşnutsuzluğun sadece kölelikle sınırlı kalmamasıdır. Tüccarlar hıristiyanların empoze ettiklerini düşündükleri reform programından genel olarak rahatsızlardır ki bunun içinde kadınlarla ve gayrimüslimlerle ilgili düzenlemeler de vardır⁷⁵.

Mektup bir miktar heyecan yaratmış, Mekke Şerifi Abdülmuttalib ile ulemanın lideri Şeyh Cemal bir ittifak oluşturmuşlardır. Nitekim, birkaç ay sonra Hicaz valisi Mekke bölge valisine köle ticaretini yasaklayan bir emir gönderdiğinde Şeyh Cemil bu yasak ve fısıltılarda ifade edilen diğer reformlarla ilgili bir fetva yayınlamıştır. Bu fetvaya göre "Kölelerle ilgili yasaklar şeriata aykırıdır. Hem bu nedenden hem de kadınların peçesiz gezmelerine izin verme, boşanmayı kadınların eline terketme gibi yapılacağı söylenen yenilikler İslâm hukukuyla bağdaşmamaktadır. Bu önerilerle Türkler kafir olmuştur. Kanları helâldir ve çocuklarının köleleştirilmesi İslâm hukukuna uygundur"⁷⁶.

Fetva arzulanan yetkiyi yaratmış, Osmanlılara karşı kutsal savaş ilân edilmiş, ayaklanma başlamış ve ancak 1856 Haziranında sona erdirebilmiştir.

mişlerdir. Kölelere karşı böyle haksız davranışları önlemek yetkililerin görevidir. Bu nedenle zât-ı âliniz adı geçen köleleri satın alan tüccarları katınıza çağırarak, bir daha kölelere karşı benzeri şekilde aşırıya kaçmaya cesaret ederlerse şiddetle cezalandırılacaklarını iyice anlamalarını sağlayın", TOLEDANO, s. 92.

⁷⁴ BOZKURT Gülnihal, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar", XI. Türk Tarih Kongresinden ayrı basım, Ankara 1994, s. 1504; TOLEDANO, 110-111; LEWIS, Tanzimat, s. 52.

⁷⁵ Mektupda müslüman bir kadının gayrimüslim erkekle evlenmesine izin verileceği, kadınlara daha fazla hak ve hürriyet tanınacağı, gayrimüslimlere Mekke ve Medine'de ikâmet etme izninin verileceği gibi söylentilerden bahsedilmektedir. LEWIS, Tanzimat, s. 52.

⁷⁶ LEWIS, Tanzimat, s. 52; BOZKURT, Köle Ticareti, s. 1504; TOLEDANO, s. 111.

Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi

Abdülmuttalib'de görevinden alınmıştır. Yine de 1857'de yayınlanan fermanla zenci köle ticareti yasaklanırken Hicaz bölgesi yasaklamanın dışında tutulmuştur. Bütün bu olaylar da göstermektedir ki kökleri toplumun derinliklerine inen kölelik kurumunu bırakın kaldırmak, son derece insanlık dışı olan köle ticaretini yasaklamak bile Osmanlı da hiç de kolay değildir.

1856'da yayınlanan Islahat Fermanı'nda müslim ve gayrimüslim tebanın her hususta eşitliği vurgulanırken köleler hakkında bir kayıt konmamıştır. Fakat ertesi yıl (1857) Sultan Abdülmecid önemli bir adım atarak Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde zenci köle ticaretinin yasaklanması ve tacirlerin cezalandırılması konusunda bir ferman çıkartmıştır. Abdülmecid'in fermanına göre uzak ve sıcak bölgelerden getirilen zenciler hem uzun yola, hem de soğuk iklime ve bunun getirdiği hastalıklara dayanamayarak ölmektedir. Ayrıca bu ticaret insanlığa da aykırıdır. Bu nedenle zenci köle ticaretinin yasaklanması gerekmektedir. Bu fermanın yayınlandığı ve gerekli yerlere ulaştığı andan itibaren hiçbir yere zenci köle gönderilmemesi ve köle tacirlerine durumun bildirilmesi istenmektedir. Bu tarihten sonra getirilecek köleler köle tacirlerinin elinden alınacaktır. Fermana göre köle ticaretine devam edenlere ilk seferinde 1 yıl hapis cezası verilecek ve giderek bu ceza arttırılacaktır. Zenci köle taşıyan gemilere de devlet tarafından el konulacak ve kaptanları cezalandırılacaktır⁷⁷.

Köle ticaretinin önlenmesine yönelik olan ferman, köleliğin kaldırılması yolunda önemli bir adım olmasına rağmen, sadece yayınlandığı tarihten sonra tacirlerin getirecekleri köleler için geçerlidir ve halihazırdaki kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları ile ilgili bir düzenleme içermemektedir. Fermana göre eldeki köleler aynı statüde kalmaktadırlar. Yasaklanan sadece açık artırma usulü ile satılmalarıdır. Ayrıca miras, hibe, el altından satış gibi yollarla kölelerin hala el değiştirmeleri mümkündür.

Dönemin sadrazamı Mustafa Reşit Paşa Fermanı İngiliz elçiliğine bildirirken bu adımın "aslında zenci köleliğinin tamamen kaldırılması ilkesinin kabul edilmesinde bir başlangıç" olarak atıldığını söylemektedir⁷⁸.

⁷⁷ BOZKURT, Köle Ticareti, s. 1505–1506, Fermanın metni için bkz. BOZKURT Gülnihal, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara 1990'dan ayrı bası, s. 73–77.

⁷⁸ Sultan Abdülmecid'in İngiliz elçiliği baştercümanına bu konuda söyledikleri de kayda değerdir: "... Osmanlıda kölelere başka yerlerde olduğundan daha iyi davranılmasına rağmen, bazan çok suistimal edildikleri de oluyor. Bu zavallı yaratıklar ile Allah önünde eşit değil miyiz? Öyle ise neden hayvanlara benzetilsinler?" TOLEDANO, s. 123.

1858 tarihli Arazi Kanunnamesinde de kölelerle ilgili hükümler vardır. Kanunnamenin 112. Maddesinde köleliğin bir “intikal engeli” olduğu açıkça belirtilmiştir. Madde, köle ve cariyelerin efendilerinin izni ve memurun marifetiyle miri araziye devletten tefviz yahut üçüncü şahıslardan ferağ yoluyla iktisap etmesine izin vermiş, kölenin azad edilmeden ölmesi halinde arazisinin kimseye intikal etmeyeceğini, azad edildikten sonra ölen köle ve cariyenin arazisinin ise ancak hür olan mirasçılara intikal edeceğini kabul ederek, köleliği intikal engeli saymıştır⁷⁹

I. Meşrutiyetin hemen öncesinde İngiltere’nin köle ticaretinin tamamen yasaklanması ile ilgili olarak Osmanlı hükümetine yaptığı baskılar sırasında İngiliz köle ticareti bölümünün başında bulunan Wylde’nin sözleri de aslında bir gerçeğin ifadesidir ve kölelerin bir bölümünün statülerini istekli bir biçimde kabullendiklerini göstermektedir: “.. Çerkes ve Gürcü ticareti denilen olayda ebeveynleri kız çocuklarını satmakta, onlar da ileride Türk memurlarının karıları olabilme umuduyla Türk haremlerine girmeyi bir ayrıcalık gibi görmektedir. Ne kadar görmezlikten gelmeyi istesek de bu durum gerçektir”⁸⁰.

1867’de gerçekleşen bir olay kölelik kurumu konusunda devletin tavrının değişmekte olduğunu sinyallerini vermektedir. İki kadın ikisi erkek dört kişi; orta yaşta bir kadın, oğlu, gelini, onların dört çocuğu, kadının evli olmayan iki oğlu ve iki de kızı, toplam onbir kadın ve erkekten oluşan bir Çerkez ailenin mülkiyetine sahiptir. Sahipleri kölelerini aralarında pay etmeye karar verince, bunlardan altısı Tekfurdağında kalırken beşi de paylarına düştükleri sahipleriyle İstanbul’a gitmek mecburiyetiyle karşı karşıya kalmışlardır. Köleler paylaşımına karşı çıkınca, sahipleri şer’iye mahkemesinden “kölelerin sahiplerine itaat etmelerini emreden” bir ilâm almışlardır. Kölelerin toplam değeri 20.000 kuruş olarak biçilmiştir. Konu Meclis-i Valây-ı Ahkâmı Adliye’ye havale edilmiş, yapılan görüşmeler sonucunda 20.000 kuruşun devlet hazinesinden ödenerek tüm ailenin azad edilmesine karar verilmiş ve Sultan da gerekli ödemeyi yapmıştır⁸¹. Bu önemli örnek şer’iye mahkemesinin kararına rağmen devletin üst yargı organının kölelik kurumuna karşı olumsuz tavrını ortaya koymaktadır.

⁷⁹ CİN Halil, Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, Ankara 1979, s. 40.

⁸⁰ TOLEDANO, s. 143. “Yoksul Kafkas köylülerinin çocuklarını, özellikle de kız çocuklarını zengin İstanbullu tüccarlara satmaları öylesine yaygındır ki. Yalnızca kendileri için para sağlamak değildir amaçları. Asıl önem verdikleri, çocuklarının iyi beslenmesi, iyi giyinmesi, zavallı köylerindeki çok daha iyi imkânlarla kavuşmalarıdır” CHAMBERLAIN, c. I, s. 137.

⁸¹ TOLEDANO, s. 135.

Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi

Osmanlı Devleti'nde büyük değişiklikler yaratacak 1876 tarihli Kanuni Esasi'nin Mithat Paşa tarafından hazırlanarak II. Abdülhamit'e sunulan 140 maddelik taslağında kölelikle ilgili de önemli bir düzenleme bulunmaktadır. İlgili maddede nereden getirildikleri, asılları bilinmeyen köle ve cariyelerin ticareti, şeriata, insanlığa ve medeniyete aykırı olduğundan Sarayda bulunan tüm köle ve cariyelerin harem ağaları da dahil olmak üzere azatlanması, Osmanlı topraklarında köle ticareti ve dışardan köle ithalinin tamamen yasaklanması ve tüm ülkede halkın elinde bulunan kölelerin belirli bir süre tayin edilerek o sürenin sonunda hürriyetlerine kavuşturulmaları veya razı olan köle sahiplerinin kölelerle kitabet akdi yapmaları sağlanarak bir daha köle satın almalarının engellenmesi gibi düzenlemeler yer almaktadır⁸². Fakat bu taslak Padişaha sunulduktan sonra, Padişah tasarıda değişiklikler yapmış ve bu esnada kölelerle ilgili madde de tasarıdan çıkarılmıştır. 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 9. Maddesi "bütün Osmanlılar hürriyet-i şahsiyelerine maliktir" demesine rağmen, kölelerle ilgili özel bir vurgulama yoktur. 1880 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında İngiltere'nin baskıları sonucunda "Zenci Esirler Ticaretinin İlgası ve Men'i Hakkında" yeni bir sözleşme yapılmıştır. Antlaşmada Osmanlı Devleti zenci kölelerin taşınması ve Osmanlı sınırları içinde kalan bölgelere Afrikalı kölelerin ithalini ve deniz yoluyla geçmelerini yasaklamayı taahhüt etmiştir. Köle taşıma işine karışan köle taciri ve gemi adamları haklarında tutulacak bir iddianame ile yargılanacak ve cezalandırılacaklardır⁸³. Sözleşmenin önemli sonuçlarından ilki Osmanlıda kölelik kurumunun hukuken devam ettiğini göstermesidir. İkincisi ise 1857 tarihli fermanın getirdiği ülkeye zenci köle sokulması yasağına, Osmanlı topraklarındaki zenci kölelerin yurtdışına çıkış yasağı da eklenmek suretiyle köle ticaretinin tamamen önlenmek istenmesidir. Sözleşmenin dikkat çekici noktalarından birisi de, İngiliz gemilerine Osmanlı gemilerini kontrol etme yetkisini tanınmasıdır. İngilizler ziyaret ettikleri gemilerde bulunan, köle ticaretine karışmış kişileri tutuklayarak, Osmanlı makamlarına teslim edecektir⁸⁴.

1889'da Osmanlı Devleti'nde zenci köle ticaretini ülkenin her tarafında yasaklayan "Zenci Köle Ticaretinin Men'ine Dair Kanun" çıkarılmıştır. Kanuna göre Osmanlı Devleti sınırları içinde zenci köle ticareti ve köle ithal; ihracı ve taşınması yasaklanmıştır. Fakat bu düzenlemede de mevcut kölelerin hürriyetle-

⁸² BOZKURT, Köle Ticareti, s. 1510; PAKALIN M. Zeki, Mithat Paşa, İstanbul 1940, s. 143.

⁸³ Antlaşmanın metni için bkz. BOZKURT, Devletlerarası Anlaşma, s. 46-49.

⁸⁴ BOZKURT, Devletlerarası Anlaşma, s. 50.

rine kavuşmaları konusunda bir hüküm yer almamakta sadece ülkeye yeni köleler getirilmesi önlenmeye çalışılmaktadır.

Osmanlı Devleti 18 Kasım 1889'da imzalanan ve Afrika'dan yapılan köle ticaretini engelleyen Brüksel Anlaşmasına da imza koymuştur.⁸⁵ Brüksel Anlaşmasınının 68. maddesinde 1889 yılında zenci köle ticaretini yasaklayan Osmanlı Devleti'nden övgüyle sözedilmesi dikkat çekicidir.

1891 tarihinde yayınlanan "Üseray-ı Zenciye Ticaretinin Men'ine Dair Kanunname" ile zenci kölelerin Osmanlı ülkesine sokulması yeniden yasaklanmış, memurların bu konuda re'sen hareket ederek, köle ticareti yapanlara bir yıl hapis ve müsadere cezası uygulanacağı hatırlatılmıştır.⁸⁶

1909'da Kanuni Esasi'de yapılan değişiklikler sonucunda Osmanlı Devleti'nde vatandaşların hepsinin ırk ve mezheplerine bakılmaksızın şahsî hürriyetlerine sahip ve hukuken eşit oldukları ve Osmanlı tâbiyetinde bulunan herkesin Osmanlı vatandaşı kabul edildiği görülmektedir. Köle ve cariyeler grubunun da Osmanlı vatandaşı olup olmadığı konusunda ise bir açıklık yoktur.

1909'da V. Mehmet, Çerkez ve diğer kölelerin de zenciler gibi alınıp satılmalarını yasaklayan bir ferman çıkarmıştır.⁸⁷ Fermanın mazbatasında Dar'ül İslâm'da hürriyetin asıl olduğu ve Osmanlı topraklarında köleliğin yasaklandığı, belirtilmektedir.⁸⁸ İradede Çerkezlerin ticaret konusu olamayacakları, alım-satımlarının zencilerde olduğu gibi yasaklandığı hükmü de yer almaktadır.

1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesinin tasarısını hazırlayan komisyonun mazbatasında "Osmanlı Devleti 1856 Paris Barışı ile Avrupa Cemiyet-i Düveliyesine dahil olup, işbu cemiyetin hukuk ve vezaifini kabul etmiş, bu suretle İslâm'da köleliğin yegane sebebi olan daimi harbilik Osmanlı Devleti için kalkmıştır. Osmanlı Devleti zenci ticaretini yasaklayacağına ve bu ticaretle uğraşanları cezalandıracağına ve esirlere azadname verileceğine dair anlaşmalar

⁸⁵ Osmanlı dışında Almanya, Avusturya-Macaristan, Kongo, Belçika, Danimarka, İspanya, A.B.D., Fransa, İngiltere, İtalya, İran, Hollanda, Rusya, Portekiz, İsveç-Norveç ve Zanzibar da protokolü imzalamıştır. Brüksel Antlaşmasınının metni için Bkz. BOZKURT, Devletlerarası Anlaşma, s. 52-73.

⁸⁶ DÜSTUR, Birinci Tertip, Mütemmim, s. 132.

⁸⁷ Söz konusu irade-i seniyye 15 Şevval 1327/14 Teşrinievvel 1325 tarihli olup tam adı "Çerkez vesair köle ve cariyelerin de üserayı zenciye gibi men'i bey ve şerası hakkında irade"dir.

⁸⁸ İrade de "ve memâliki Osmaniye de esaret kanunen memnu ..." denilmekle birlikte, kölelik hale hukukî bir müessese olarak devam etmektedir. Burada sözü edilen yasağın köle ticareti olması muhtemeldir. Metin için bkz. DÜSTUR, İkinci Tertip, c. I, s. 831.

imzalanmıştır. Bundan başka Kanun-ı Esasi'de Osmanlıların şahsi hürriyetlere mâlik oldukları da tasdik edilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde yabancı veya Osmanlı bir kölenin mevcudiyeti söz konusu değildir. Onun için Memalik-i Osmaniyyeye aid bu kanun layihasında kölelere dair ahkamdan bahsedilmemiştir⁸⁹ şeklinde önemli bir açıklama yapılmasına rağmen İmparatorluğun sonuna kadar kölelik kurumu ilga edilmemiştir.

VI. SONUÇ

Makalemiz içinde belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti kölelerle ilgili düzenlemelerde büyük oranda İslâm hukuku kurallarına bağlı kalmıştır. Bu kurallar kölelik kurumunda önemli iyileştirmeler yapmakla birlikte, birtakım kısıtlamaları da beraberinde getirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nde "esaret ne zannedildiği kadar umutsuz ne de güçsüz bir durumdur"⁹⁰. Efendi, kulunu çocuğundan farklı tutamaz, ancak çocuklarını dövmesi ve azarlaması caiz olan durumlarda dövebilir ve azarlayabilir⁹¹. Öte yandan kölelerin kısas ve diyete uyruk olmaları, köle azadının çok çeşitli yollarının olması ve teşvik edilmesi, Kur'an'ın kölelere iyilik yapmayı emreden ayetleri kölenin bir maldan, eşyadan çok bir insan olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle kölenin kısasa uyruk olması sahibinin hiçbir şekilde onu öldürme hakkının bulunmayacağını göstermektedir⁹². Bununla beraber köleler hak ve fiil ehliyetine sahip değildirler. Buna bağlı olarak mülkiyet ve mirasçılık hakları yoktur. Herhangi bir mal gibi alınıp satılabilir, borç karşılığı rehin olarak ya da nikah akdi öncesi mehir olarak verilebilir, terekeye dahil olup mirasçılar arasında bölüşülebilirler. Efendilerinin izni olmadan nikah aktedemez, şahitlik yapamaz, davada taraf olamazlar. Ceza hukuku alanında bazı suçlarda hürlerin yarısı kadar ceza almaları gibi lehlerine olan durumlar söz konusu olsa da Hanefi mezhebi dışında bir köleyi öldüren hür insana kısas cezası uygulanmaz. Yine bazı mezheplere göre diyetleri hürler göre daha düşük tespit edilir. Tüm bu kurallar bütün iyileştirme çabalarına rağmen kölelerin hürlerle eşit olmadığının göstergeleridir

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra da kölelik kurumu ile ilgili bazı adımların atıldığı görülmektedir. 1857, 1889, 1891 ve 1909 tarihlerinde çıkarılan ferman ve kanunlarla köle ticareti yasaklanmaya çalışılmıştır. Yine 1889'da bu konudaki uluslararası bir antlaşma olan Brüksel Antlaşmasına Osmanlı Devleti de imza koymuştur. Burada dikkat çekici olan nokta bir zamanlar köle ticaretin-

⁸⁹ AKGÜNDÜZ, Külliyyat, s. 315–316; BOZKURT, Köle Ticareti, 1529.

⁹⁰ CHAMBERLAIN, c. I, s. 139.

⁹¹ ÜÇOK COŞKUN, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Ankara 1960, s. 91–92.

⁹² MUMCU, Katl, s. 63.

Prof. Dr. Gül Akyılmaz

den büyük paralar kazanan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki kölelerle çok yakından ilgilenmesi ve köle ticaretinin yasaklanması konusunda Osmanlı yönetim kademeleri nezdinde yoğun baskılar yapmasıdır.

1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi tasarısını hazırlayan komisyonun mazbatasında ilgi çekici bir ifadeye yer verilmiştir. Bu ifadeye göre 1856 Paris Barışı ile Osmanlı Devleti "Avrupa Cemiyeti Düveliyesine" dahil olduğu ve böylelikle köleliğin ayakta kalan tek sebebi olan "harbilik" gerekçesi de çöktüğü için Osmanlıda artık köleliğin varlığından söz edilemez. Mazbatadaki bu iddialı ifadeye rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar mevcut köleleri hür insanlara haline getirecek hukuki düzenlemelere rastlanılmamıştır.